

(A) = Åpen, kan bestilles fra Universitetet i Stavanger / Arkeologisk museum

(B) = Begrenset distribusjon

(C) = Kan ikke utleveres

A 248 Mariakirken i Bergen Malerier og epitafier

Epitafium over Gert Meier/ Oppstandelsen (inventar nr. 19)

Undersøkelser og behandling

Anne Ytterdal

AM saksnummer: 61002
Journalnummer: 09/1504

Dato:03.06.11
Sidetall: ?
Opplag: 5

Oppdragsgiver: Bergen kirkelige fellesråd

Stikkord:
Mariakirken i Bergen
Oppstandelsen
1600-talls maleri
Maleri på panel
Tyskland – Lübeck
Skipper Gert Meier fra Bremen

Oppdragsrapport 2011/22
Universitetet i Stavanger,
Arkeologisk museum,
Avdeling for konservering

Utgiver:
Universitetet i Stavanger
Arkeologisk museum
4002 STAVANGER
Tel.: 51 83 31 00
Fax: 51 84 61 99
E-post: post-am@uis.no

Stavanger 2011

A 248 Mariakirken i Bergen
Malerier og epitafier

**Epitafium over Gert Meier/
Oppstandelsen**
(inventar nr. 19)

Undersøkelser og behandling

Anne Ytterdal

Universitetet
i Stavanger

Arkeologisk museum

A 248 MARIAKIRKEN I BERGEN
Inventar nr.19

EPITAFIUM OVER GERT MEIER /
OPPSTANDELSEN

Motiv/Tittel:	Oppstandelsen
Kunstner:	Ukjent
Signatur:	Usignert
Datering:	1623
Prydrammemål:	185 x 102 cm
Maleriets mål:	161 x 78,5 cm
Teknikk:	Olje på tre (furu)

Fig.1. Maleri med pryddramme etter forsidesikring i kirken, før behandling ved AM.

1. INNLEDNING

1.1. BAKGRUNN FOR BEHANDLING

I 2009 ble det iverksatt en omfattende restaurering av Mariakirkens bygg. Som en følge av bygningsarbeidene ble det, i samråd med Riksantikvaren (RA), anbefalt at kirkens inventar ble demontert og oppbevart utenfor kirken i byggeperioden. Kirkens malerier og epitafier er midlertidig magasinert ved Bergen Museums konserveringsseksjon (BM). Kirken forventes åpnet etter restaureringen i 2015.

Inventar nr.19, epitafiet over Gert Meier, ble demontert, tilstandsvurdert og fotografert i kirken våren 2010 av malerikonservatorer fra Universitetet i Stavanger, Arkeologisk museum (AM). Arbeidet besto ved den anledning i fotodokumentasjon på vegg før sikring av løs maling, skriftlig tilstandsvurdering med stipulert behandlingsomfang og kostnader samt fotodokumentasjon av maleriets frem- og bakside etter forsidesikring. Dette arbeidet danner grunnlag for påkrevd behandling av maleriet. Tilstandsrapport med fotodokumentasjon er å finne som vedlegg til AM oppdragsrapport 2011/20: *Mariakirken i Bergen. Inventar. Oppsummeringsrapport.*

Denne rapporten omfatter arbeid utført etter at maleriet ble påført forsidesikring.

Dokumentasjon av maleriets tilstand før og etter forsidesikring er vedlagt oppdragsrapport 2011/20.

1.2. UNDERSØKELSER OG BEHANDLING

Maleriet ble fraktet fra magasinet ved BM til AM for behandling den 29.09.10. Det ble benyttet polstret transportkasse og transporten ble foretatt av Johs Lunde Transport i ekstra støtdempende skap beregnet for kunsttransport. Malerikonservator Anne Ytterdal var ansvarlig for pakking ved BM og fulgte transporten til Stavanger. Maleriet ble behandlet ved AM i perioden november 2010 til februar 2011 og transportert tilbake til magasinet på BM den 08.03.11. Anne Ytterdal fulgte transporten.

For å få en oversikt over maleriets tilstand; bl.a originale og sekundære deler, kunstneriske og maletekniske karakteristika og ikke minst materialvalg og metodebruk er det ved behandlingen gjennomført ulike tekniske undersøkelser. Tekniske undersøkelser er nødvendig for å kunne gjennomføre en forsvarlig behandling og gir en positiv sideeffekt i form av mulig ny kunnskap om maleriet. Maleri og pryddramme er visuelt blitt undersøkt i pålys og streiflys, med det blotte øyet, håndholdt lupe og i stereolupe i 20x forstørrelse. Det er i tillegg tatt foto i UV, IR og røntgen. Maletekniske observasjoner blir i denne rapporten ikke berørt ut over det som har betydning for behandlingsforløpet.

På grunnlag av betraktning og observasjoner gjort i mikroskop og i UV-lys samt forsøk med materialer og metoder ble skriftlig forslag til behandling fremlagt og godkjent av Riksantikvaren 12.11.10. I vårt forslag ble det, ut over påkrevd konsolidering, foreslått å fjerne overflatestøv og smuss på maleriet men ikke fernissen, til tross for at man ved forestående behandling hadde mulighet og tid til å fjerne denne. Begrunnelse for dette valget var flere. Fernissen er ikke påfallende gulnet og er jevnt påført. Overflateglansen brytes riktignok opp av matte og blanchede partier knyttet til skader. Ved betraktning i mikroskop ser disse i hovedsak ut til å ligge oppå fernissen og en fjerning ville dermed ikke avhjelpe problemet. I mikroskop ser en også at det ligger smuss ned i penselstrøkene under fernissen. En fjerning av fernissen ville dermed kunne gi et resultat som estetisk ikke ville blitt ansett som akseptabelt og ytterligere rensing ville kunne være påkrevd. Det ble også ansett som riktig å ta hensyn til to andre malerier; inventar nr. 14 "Kristi himmelfart" og inventar nr. 18 "Kristi gravleggelse" som begge er på panel og henger ved siden av "Oppstandelsen" på hver sin søyle i nordre sideskip. I vår tilstandsvurdering (utført i kirken) er fjerning av ferniss ikke anbefalt på disse to.

Videre ble det foreslått å fjerne misfargede retusjer, overmalinger og endrede/blekede områder (omtales også som blanching) med mulighet til å vurdere omfang under behandlingen. Retusjeringsarbeidet i forbindelse med behandlingen ble foreslått som en kombinasjon av fargemessig justering av eksisterende retusjer og ny retusjering knyttet til avdekkingene. Lokal glansjustering knyttet til retusjene ble foreslått som eneste overflatebehandling.

På pryddrammen var det påkrevd å få stabilisert både maleriets montering og selve treverket. En egen søknad om påmontering av 2 falser ble sendt og godkjent av RA i februar 2011. Pryddrammens malinglag ble foreslått behandlet i samsvar med behandlingen av maleriet.

I en restaureringsrapport funnet i RA´s arkiv etter behandling av maleriet i 1969 (se kap.5) ble det konkludert med at trolig hele eller deler av maleriets høyre del er en 1700-talls rekonstruksjon/kopi som følge av brannskade. Dette ble ansett som viktig å få avklart ved fototekniske undersøkelser. Undersøkelse i IR- belysning ga ingen informasjon og er ikke tatt med i rapporten.

Epitafiets motiv Oppstandelsen har klare likhetstrekk med et annet av kirkens malerier, inventar nr. 18, Kristi himmelfart. De har tilnærmet like mål, lik profilering på pryddramme, sekundære og like endringer langs pryddrammens ytterkanter og spor etter klosser/tannrekke langs øvre kant. Motivene er ikonografisk knyttet til hverandre og en nærmere undersøkelse, både ikke-destruktive og snittuttak, for å avklare om disse to maleriene kan ha vært deler av et større arbeid bør være av interesse.

Det er søkt og godkjent av RA å ta ut tverrsnitt av malinglag på maleri og skriftfelt samt på pryddrammens malinglag for nærmere undersøkelse i mikroskop i pålys og UV-lys. I tillegg ga RA 21.02.11, etter søknad, tillatelse til å påsette 2 falser på maleriets bakside samt å bearbeide overflate på maleriets bakside for fotografisk dendrokronologisk undersøkelse.

2. KILDER OG HISTORIKK

2.1 KILDER

Mariakirken i Bergen ble bygget i andre halvdel av 1100-tallet. Kirken var sognekirke for de tyske kjøpmennene i Bergen mellom 1408 og 1766 og kirke for den tyske menighet i Bergen til frem til 1874, da den ble ordinær sognekirke. Kirken gjennomgikk en stor restaurering i perioden 1863 – 1876. De fleste av kirkens løse inventarstykker ble deponert til Bergen Museum rundt 1900. De hadde da stått lagret på loftet i kirken i lengre tid, trolig siden den store restaureringen i 1860-årene. Rundt 1930 ble et utvalg av epitafier og malerier hengt opp igjen i kirken (Lidén 2000:44-45), deriblant epitafiet over Gert Meier.

Den eldste nedtegnelsen hvor epitafiet over Gert Meier omtales spesielt er, så langt vi kjenner til, i Bergen Historiske Forening skrifter nr. 5, fra 1899. B.E. Bendixen har her laget en ”opregning og beskrivelse af (...) kirkens indskrifttavler og malerier”. Som nr. 6 i hans oversikt finner vi epitafiet over Gert Meier. Følgende står skrevet: ”*I stort træmaleri, 1.60 x 0.80, fremstillende Kristi opstandelse. Frelseren svæver i skyerne, holdende den røde korsfane, ved graven sidder en engel, vagten er kastet til jorden eller viger forfærdet; i baggrunden nærmer sig 3 kvinder. Nedenunder er en indskrift i latinske bogstaver: Anno MDCXXIII hat der Erbar CHRISTOF SCHRØDER Schiffer von Bremen zu Ehre selige GERT MEIER der alter Schiffer vo Bre. Dies nachsetzen lass. I midten av indskriften et skjold med bomærke, til venstre desuden bogstaverne G. M.*”¹

2.2 PROVENIENS

Epitafiet over Gert Meier er usignert og det foreligger ingen sikker tilskrivning til kunstner. Det nærmeste man har kommet er kunstneren Salomon van Haven (1600-1679) som hadde tilknytning til det tyske miljøet på Bryggen. Han var født i Hansabyen Stralsund og blir knyttet til malerier i Mariakirken malt i 1620-30-årene. Tre av maleriene fra denne tiden er

malt på trepanel og har motiv fra Jesu lidelseshistorie. Epitafiet over Gert Meier (motiv: oppstandelsen) og epitafiet over Henrich Icke (motiv: Gravleggelsen) tilskrives komposisjonsmessig slektskap fordi ”begge har manierismens betoning av den diagonale bevegelse. Det tredje maleriet, Kristi himmelfart, blir kunsthistorisk plassert i en middelalders tradisjon hva gjelder oppbygging (Lidén, Magerøy 1980:221).

2.3 IKONOGRAFI

Maleriets motiv er en tilnærmet kopi av et stikk fra 1610 av W. van Swanenburg etter et maleri av P. Moreelse (Lidén/Magerøy 1980:93/1990:221, Christie 1973:167). Den største forskjellen mellom forlegg og maleri er kvinnene i mellomgrunnen. På forlegget er det to kvinner, mens det på Moreelse´s maleri er tre. Oppstandelsesmotivet i Mariakirken har også tre kvinner i mellomgrunnen.

Fig.2. Kopperstikk av W. van Swanenburg fra 1610.

3. BESKRIVELSE

3.1 MALERI

Motivet fremstiller Kristi oppstandelse. Kristus, med kraftig gulmalt glorie og rød seiersfane i venstre hånd, svever i et lyst himmelparti med mørke grå skyer rundt. En åpen grå sarkofag er stilt skrått innover i motivet. En hvitkledd engel sitter på kanten. Fem soldater står/ligger i forgrunnen med sverd, lanser og skjold. Soldatene er kledd i rosa, rødt, gult, grønt og grått. Nederst i høyre forgrunn står en lys grå langhåret hund. Tre kvinner i gråbrunt er tilbaketrukket i maleriets venstre mellomgrunn. Et tekstfelt i maleriets nedre del er skilt fra maleriet med et rødbrunt bånd. Midt i skriftfeltet er et våpenskjold med bokstavene G.M. Med forgylte (malte) bokstaver på gråbrun bunn står skrevet ” ANNO MDCXXIII HAT DER ERBAR CHRISTOF SCHRÖDER SCHIFFER VÖ BREMEN ZU ERE SELIGE GERT MEIER DER ALTER SCHIFFER Vö BRE. DIS NACHSETZEN LASSEN.”.

3.2 PRYDRAMME

Prydrammen er glatthøvlet med profilering langs ytre og indre kant. På fremsiden er prydrammen sortmalt med to forgylte profildetaljer på indre profilering. I øvre del på hver langside er et malt våpenskjold som henger til et malt løvehode. Venstre våpenskjold er delt i to med tre oransje sirkler plassert loddrett på venstre side og et sort kors(?) med brukne former på høyre side. Til venstre for korset er en sortmalt C og på høyre side en S(?). Nedre kant av våpenskjoldet er borte pga en sekundær innfelling. Høyre våpenskjold fremstiller et brunmalt kors med en brun slange snodd rundt. Korset står på en grønnmalt buet forgrunn. Et

tre med grønn krone og brun stamme står på hver side av korset. G S. er skrevet med brunt på prydrammens sorte bunnfarge under våpenskjoldet. Baksiden er høvlet og umalt.

4. UNDERSØKELSER

4.1 VISUELLE UNDERSØKELSER

Maleri

Underlag

Maleriet er malt på tre loddrett sammenstilte furubord² med fjær og not. Bordene er ca 30, 24 og 26 cm brede. På malerisiden er de glatthøvlet. Kvister og ujevnheter er synlige, men i tilknytning til avskallinger i 3 områder med kvist i maleriflaten og i et område på skriftfeltet (fig.15) er en ”fyllmasse” med et mønjefarget pigment. Om dette er originalt eller er en farget kitting knyttet til utbedring av skader ved en tidligere behandling er uvisst. Tilsvarende mønjefarge er ikke funnet brukt andre steder.

På baksiden er bordene uhøvlede og har tydelige spor etter oppgangssag. Bordkantene er skråskårne. Maleriet er montert i prydrammen som en ramtrefylling med fjær og not.

Grundering og malinglag

Maleriet ser ved betraktning ut til å være bygd opp etter tradisjonell 1600-talls teknikk, slik vi også kjenner det fra norske renessansearbeider på sørvestlandet fra 1620-tallet. Malingen er utført tynt med synlige overganger og penselstrøk på de fleste av maleriets motivdeler. Dette tyder på at malingen er utført vått i vått. Høylysene er satt med rene pastose farger.

Langs alle kantene av maleriet er det pastos, ujevnt påført maling som viser at maleriet er malt etter montering i prydrammen. Det ser ut til å være en tilsiktet forskjell i overflatestruktur og glans mellom maleri og skriftfelt. Skriftfeltets matte, strukturerte maling skal trolig illudere stein.

Prydramme

Til tross for at prydrammens fremside er glatthøvlet er mindre områder med kvist og andre ”urenheter” ikke bygd opp eller forsøkt skjult. Hjørnene er tappet og festet med treplugger. Baksiden er høvlet og umalt. Langs venstre side, fra nedre hjørne og 32 cm opp, er ytterkantens profil skåret bort. 32 cm ned fra øvre venstre hjørne er en sekundær innfelling i treverket på 17,5 x 7,5 cm. Både høyre og venstre sides ytterkant er noe beskåret inn på profilen. Den ytre profilen langs øvre og nedre kant er skåret bort. Ytterkantene på disse to sidene er skåret skjevt. Skjevheten utgjør en forskjell på 1,5 cm langs nedre kant og 0,5 cm langs øvre kant. Langs øvre prydrammekant er det negative spor etter 8 pålimte klosser/tannrekke på 5x6 cm. Prydrammen er original til maleriet.

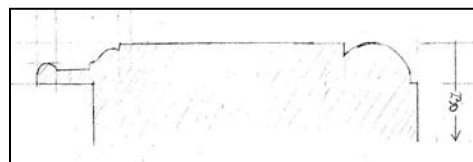

Fig.3. Prydrammens profil

Plasseringen av de to avskårne stykkene langs venstre prydrammekant leder tankene mot en fløyddør med hengsler som er fjernet. Tannrekken langs øvre kant er også en indikasjon på at rammen har hatt snekkerdetaljer som siden er fjernet. Det har, ved foretatte undersøkelser ikke vært mulig å finne andre spor som underbygger en teori om at maleriet har vært en del av et

større arbeid. Den kunsthistoriske vurderingen av "Oppstandelsen" som manieristisk og "Kristi himmelfart" som malt etter en middelalders tradisjon (se s.3) taler imot en slik teori. Det samme gjør maleriets umalte bakside. Dette vil imidlertid bli undersøkt og sammenholdt nærmere i tilknytning til behandling av inventar nr. 18: "Kristi himmelfart".

4.2 FOTOTEKNISKE UNDERSØKELSER

Ultrafiolett lys (UV)³

Maleriets overflate fluoriserer i ulike fargenyanser i gult i UV-lys. Overflatebehandlingen fremtrer stedvis så tett og med opake "renn" at det er vanskelig å se motivet. Trolig skyldes dette en kombinasjon av rikt påført harpiksholdig ferniss, kanskje to ganger, og en vokskonso- lidering/overflatebehandling som vi vet ble utført i 1969.

Det er forskjellig fluorisens på retusjene som fremkommer ved UV-betraktning. De retusjerte områdene fra 1969 fremstår som mørke, nesten sorte flekker. Ved nærmere betraktning sees også mange større og mindre grønnligere flekker som er flere generasjoner retusjer.

Fig.5. maleriet (med forsidesikring) UV-belyst. Retusjer fra 1969 fremstår tilnærmet sorte.

Fig.5. Detalj som viser forskjell i fluorisens avhengig av materialbruk og alder

Fig.6. Små retusjer under ferniss som lettere sees i UV-belysning. Under avdekking av overmaling.

Røntgen⁴

12 røntgenopptak ble montert sammen til et helopptak av maleriets motiv. Omfang av skader med kitting fremtrer som hvite flekker. Kittede områder er sammenfallende med der en også finner mønjefarget kitt.

Det ble gjennomført ulike røntgeneksponeringer for om mulig å finne spor etter den omtalte brannskaden på maleriets høyre side (se s.2). Det eneste som kan slås fast gjennom røntgenundersøkelsen er et lokalt område med hodene til de to soldatene til høyre i maleriet ikke avtegnes på røntgen (fig.8-9). Dette er påfallende da den originale karnasjonsfargen naturlig inneholder blyhvitt og avtegnes klart på øvrige figurer. Heller ikke det rødbrune båndet som skiller maleri fra skriftfelt avtegnes. Forsøk på tolking og videre undersøkelser er ikke utført ved denne behandlingen.

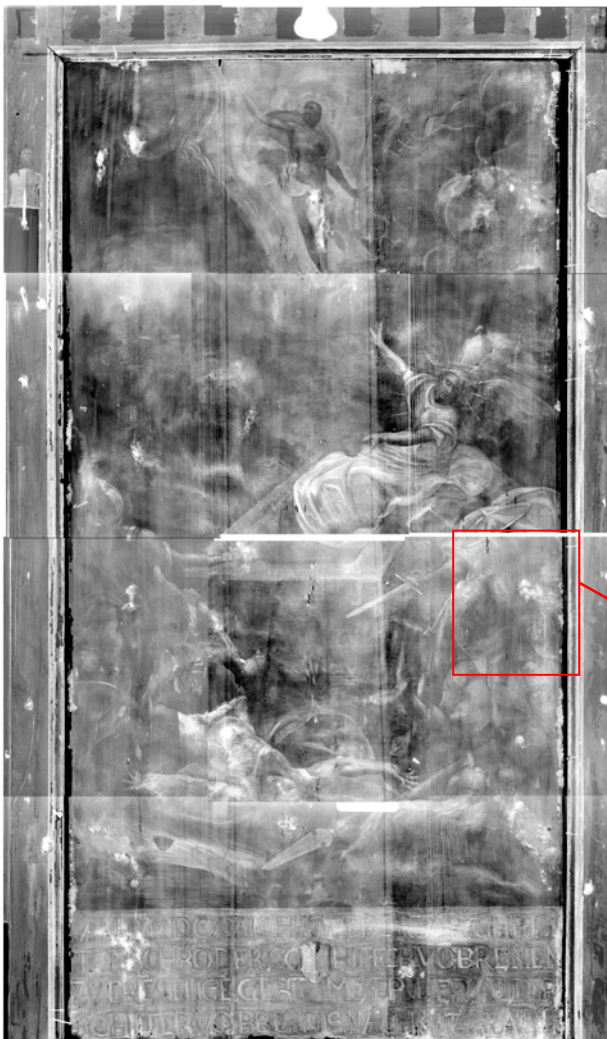

Fig.7. Sammensatt opptak av maleriet. Original tannrekke langs øvre kant sees tydelig. Kittede skader fremtrer som hvite flekker. Detaljutsnitt markert med rødt.

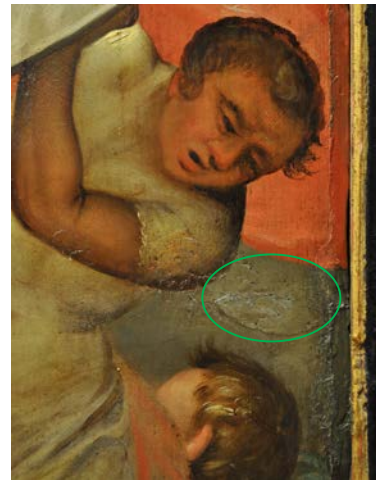

Fig. 8. Detalj av motiv høyre side. Normal-belysning. Kvist markert som referansepunkt

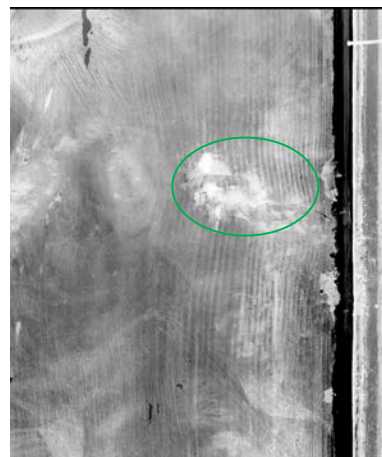

Fig.9. Røntgenopptak av samme detalj. Ingen synlige spor etter overarm og de to soldatenes hoder. Kvist markert som referansepunkt.

Dendrokronologi

Som ledd i fremtidig undersøkelse og sammenlikning av flere av Mariakirkens malerier på panel er det blitt utført en fotografisk dendrokronologisk undersøkelse av Oppstandelsen.

Tanken er at treverkets opprinnelsessted og hogstår vil kunne gi supplerende informasjon om samhörighet. Fotografisk årringstelling/tolking er en ikke-destruktiv metode, da det ikke tas ut boreprøve. Overflaten for fotografering må imidlertid være ren og frisk flate. Det ble gitt tillatelse fra RA til å renskjære i ca 0,5-1 cm bredde i ca 30 cm lengde langs nedre avfasing på midtre og høyre panelbord. Fotomaterialet skal på sikt bearbeides og tolkes av dendrokronolog Andreas Kirchhefer.

4.3 ANALYSER

Treanalyse

2 prøver, en fra midtre panelbord og en fra prydrammen, ble tatt ut for sikker bestemmelse av vedart. Analysen viste at både panelbord og prydramme er av furu.³

Snitt av malinglag

Det er tatt ut 5 snitt av maleriets malinglag; karnasjon, bakgrunnsfarge, rød kappe, brun kappe samt i område med kvist for informasjon om evt mønjefarget kitt. To av snittene er tatt fra maleriets høyre del for vurdering av om lagoppbygging og pigmentbruk avviker fra andre deler av maleriet og dermed kan knyttes til brannskade/delvis kopiering av motiv.

Ved betraktning i UV-lys i 200x forstørrelse sees fluoriserende partikler under grunderingen på enkelte av snittene. Dette underbygger at treverket på tradisjonelt vis er limstrøket før en glatt, tykk, gulig grundering er pålagt. Oppå grunderingen ligger en tynn, pigmentert lys undermaling. Deretter et veldig tynt, varierende i fargeskala beige-brunt lag som kan være en imprimatura som var vanlig å påføre i denne perioden. Alle de omtalte lagene er å finne på 5 av snittene. På snitt fra den lyse bakgrunnsfargen i øvre del mangler det antatte imprimaturalaget.

Det fremkommer ingen informasjon gjennom snittene som underbygger en omfattende endring i maleriets høyre del.

2 snitt, som ble tatt fra skriftfeltets bakgrunn og bokstav, har samme grundering og undermaling som maleriet. Bokstaven er bygd opp med et tykt rødorange lag, gullgrunn, som underlag for den originale forgyllingen som består av metallisk gull.

På tekstfeltets bakgrunn sees et mørk grått pigmentert lag oppå undermalingen. Dagens bakgrunnsfarge ligger som et upigmentert, tett sekundært malinglag på toppen.

Snittet som ble tatt fra den forgylte profilen på prydrammen har samme oppbygging som skriftfeltets bokstav. Prydrammens flater har også originalt vært sort.

Snitt og snittliste med uttaksteder oppbevares på AM.

Pigmentanalyse

Pigmentanalyse er ikke blitt foretatt.

5. TIDLIGERE BEHANDLINGER

Maleriet er tidligere behandlet. Dette sees ved betraktning i normalbelysning, i UV-lys og røntgen hvor tidligere retusjer fremtrer som henholdsvis mørke og hvite flekker i motivet (fig. 4-7) samt ifølge skriftlig dokumentasjon.

1969

I Riksantikvarens arkiv foreligger en behandlingsrapport fra 1970. Restaureringen ble utført i 1969. Beskrivelse av skadetyper og omfang er sammenfallende med dagens situasjon. Konsolidering av maleri og pryddramme ble ved behandlingen utført med mikrovoks "Shell 140/145 20E" og med påfølgende bearbeiding med varmelampe og varmeskje. Petroleumseter ble benyttet til å fjerne overskudd av voks på overflaten. Maleriet ble videre "forsiktig rensset for overflatesmuss og de mest iøyenfallende skader i malingen retusjert med oljemaling. De gamle retusjene ble stort sett beholdt, bortsett fra de som hadde mørknet mest. Disse ble retusjert på nytt (Damman 1970).

Ved gjennomgang i RA's arkiv og Bergen Museums arkiv er det ingen indikasjon på at B. Kaland, Bergen Museum, har behandlet maleriet på 1950-60 tallet.

1930-tallet (?)

Det har, så langt i behandlingsprosessen av maleriene i Mariakirken, ikke vært mulig å finne dokumentasjon på behandlinger fra rundt 1930, da maleriet ble tilbakeført til kirken. Fra arbeidet med behandling av kirkens prekestol i 2005-2006 vet vi at Domenico Erdmann behandlet mindre skader på prekestolen i 1931 og mer omfattende behandling i 1937 (RA's arkiv). Sannsynligheten for at en behandling av malerier og epitafier også har blitt gjennomført, i tilknytning til tilbakeføringen til kirken, er stor. Noen skadeområder ut mot kantene har overskudd av et hardt, glatt og tungt løselig voksholdig konsolideringsmiddel som godt kan være fra denne tiden. Middelet er svært ulikt det som ble benyttet i 1969.

6. TILSTAND FØR BEHANDLING

6.1 MALERI

Underlag

Alle de tre bordene er krummet konvekst. Mest på det midterste. I området rundt fjær og not er det angrep av treborende insekter på alle tre bordenes baksider. Det midterste bordet har delvis yteved/bark synlig ut mot kantene. Den konvekse krummingen har medført press på pryddrammens profilerte innerlist. Bordene har bare delvis feste langs pryddrammens øvre og nedre kant. De 3 bordenes treverk har krympet 1-1,5 cm på hver side, slik at maleriformatet i dag er mindre enn lysåpningen. Mest synlig er dette langs maleriets høyre kant hvor fjæren er synlig i en høyde på ca 90 cm. Det er imidlertid kun opp mot øvre høyre hjørne at krympingen er så stor at hele fjæren er innenfor lysåpningen (ca 0,1 cm). Sammenholdt med beskrivelse av krymping i restaureringsrapporten fra 1970 har det ikke skjedd store endringer i treets tilstand de siste 40 årene. En tynn, sekundært påsatt list langs høyre kant av maleriets bakside indikerer at maleriet trolig allerede i 1969 var for lite for lysåpningen.

Grundering og malinglag

Malinglaget er stabilt i store partier. Spredt rundt i billedplanet er enkeltvis og partier med loddrette, takformede oppskallinger som følger treretningen. Disse har sammenheng med klimatiske svingninger og uttørking av treverket. Likeledes er det opp- og avskallinger samt løse kittinger knyttet til sprekker i treverket både i skjøtene mellom bordene og mindre

sprekker innen bordene. Langs den originale malerikanten, med til dels pastos maling, er det også enkelte opp- og avskallinger. (De hvite lappene med japanpapir på fig. 1 viser tydelig omfang og plassering av opp- og avskallinger i maleriflaten.) Det synlige treverket utenfor kanten er tonet inn med oljemaling ved behandlingen i 1969. Det er overskudd/klumper med voks langs kantene fra samme behandling.

I øvre høyre hjørne, i det mørke skypartiet, er et mindre parti med kraftige oppskallinger og blanching av overflaten. Området skiller seg ut ved at oppskallingene er impregnert ("bakt inn"), men ikke lagt ned, i et hardt og glatt konsolideringsmiddel eller en ferniss.

Skader som tidligere er behandlet og retusjert har over tid blitt misfarget. Dette fenomenet er ekstra synlig i venstre del av skriftfeltet hvor den varmgrå bunnfargen er blitt tilnærmet lys blågrå (fig.10-11). Fargeendring på retusjene i bunnfarge og på bokstavene i venstre del av skriftfeltet omtales ikke spesielt i rapporten fra 1970. Ved betraktning i mikroskop ser det ut som om det ligger en glatt, blakket voksaktig hinne oppå og rundt retusjene. Dette gjelder både de blågrå partiene på bunnfargen og de okerfargede retusjene på bokstavene (fig. 11). Retusjene på bokstavene er oljemaling som stedvis ligger langt inn på originalmalingen.

I tillegg har noen av oljeretusjene fra 1969 en matt, avvikende overflatekarakter.

Fernissen er ikke sjenerende gulnet. Skriftfeltets matte overflate har også et lag sekundær ferniss. Overflaten på maleri og skriftfelt er svært støvete.

Fig.10. Endring og bleking av retusjerte områder på venstre del av skriftfelt. Oljeovermaling på bokstavene står med mørk gul farge.

Fig.11. Detalj av retusjert område med endret karakter både i bakgrunn og på overmaling på bokstaven S. Fotoet viser også at overmalingen på bokstavene ligger inn på original forgylning (sammenholdt med fig.15)

6.2 PRYDRAMME

Treverk

I tre av hjørnenes sammenføyninger er treverket sprukket, løsnet og svakt. Pga press fra krumming i maleriets bord er den innerste profilerte listen på prydrammens øvre og nedre kant presset ut og har løsnet. Oppe holdes den tynne profilerte listen på plass av en moderne tilført spiker. Nedre list står ut i en svak bue og holdes på plass med tre smidde spiker som går gjennom treverket og er bøyd på baksiden. Det er også sprekker i innerste profilerte list langs

høyre og venstre sider. Ca 50 cm opp på venstre langside holder en smidd spiker den oppsprukne listen på plass.

Malinglag

Det er en del opp- og avskallinger på de forgylte profilerte innerlistene. Prydrammens overflate er dekket med støv.

7. BEHANDLING

7.1 MALERI

Konsolidering

Bruk av mikrokrystallinsk voks i 1969 viste seg ved utprøving å stenge for god inntrenging av konsolideringsmiddel. For å sikre maksimal inntrenging ble japanpapiret fjernet med lunkent vann før konsolidering med Medium for konsolidering (mfk) på oppskallinger langs sprekker, bordenes sammenføyninger og maleriets ytterkanter. Bruk av etanol som anløper viste seg under arbeidet å ha liten effekt for inntregning på disse. Mfk ble i stedet påført 1-3 ganger avhengig av oppskallingenes hardhet. I tilknytning til bordenes sprekker og langs kantene ble overskudd av voks fjernet med white Spirit/Shellsol T i forkant.

De små, loddrett takformede oppskallingene inne på maleriflaten, som før behandlingsstart ble antatt å være oppstått etter 1969, viste seg ved nærmere betraktning å ligge under den sekundære fernissen. Enkelte steder var regenerering av eksisterende mikrokrystallinsk voks i kombinasjon med varmeskje tiltrekkelig til å legge ned oppskallingene. Noen gjenstridige oppskallinger måtte i tillegg tilføres ekstra voks.

Rensing

Maleriet ble rensed for støv, smuss og sot med destillert vann og/eller saliva (både kunstig og naturlig) på bomullspinne. Spesielt i de lyse partiene ble motivet klarere i farge. For å fjerne all overskudd av voks langs maleriets kanter, ble det benyttet en kombinasjon av mekanisk fjerning og shellsol T.

Bomullsrester og voksklumper fra tidligere behandling ble fjernet med pinsett langs maleriets fjær og i prydrammens not.

Fig.12. Under rensing. Fjerning av sot med destillert vann.

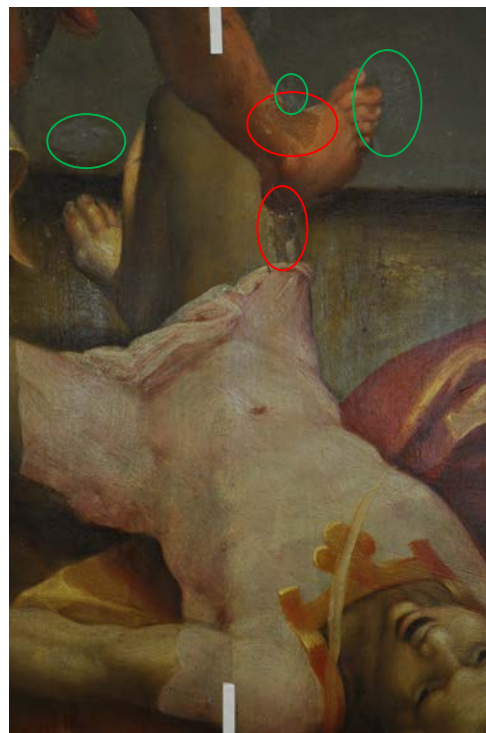

Fig.13. Under rensing. Eksempel på misfargede retusjer markert med rødt. Områder med blanching markert med grønt.

Fjerning av overmalinger

UV-opptak av maleriet sammenholdt med røntgenopptak viser at svært mange av de tidligere retusjene er malt langt inn over originalmaling. Prøver på kjemisk fjerning viste seg ikke vellykket. Avdekking ble foretatt med skalpell under mikroskop i 10 x forstørrelse i kombinasjon med håndholdt lupe (2,5 x). For å begrense slitasjen på originalmalingens overflate ble behandlingen begrenset til fjerning av overmalinger, uansett alder, med blanching samt overmaling med mest avvikende farge fra omliggende originalmaling på maleri og skriftfelt. Misfargede oljeretusjer fra 1969 ble, i følge restaureringsrapporten, påført allerede mørknede retusjer. Avdekking av disse "doble" retusjene var tidkrevende også fordi den sekundære harpiksholdige fernissen som lå mellom lagene var sprø og ble tilnærmet krystallinsk ved skraping med skalpell. Skadeområdet ble fuktet med vegetabilsk terpentin under arbeidet for å sikre kontroll på avdekkingsprosessen. Eldre kittinger er ikke fjernet før ny retusjering.

Det har ikke vært mulig gjennom arbeidet å fastslå hvordan og hvorfor så mange, men ikke alle, av de tidligere retusjene og/eller områdene rundt er endret. (fig. 10-11) I mikroskop kan en se at endringen ligger i øvre del av retusjen, ikke kun knyttet til overflaten.

Ved sammenlikning av fig. 11 og fig.15 ser en at de endrede områdene ikke nødvendigvis henger sammen med selve retusjen. De opptrer også stedvis i områder hvor det ved avdekking ikke var kitting og/eller retusjer. Det er mulig at "fenomenet" har oppstått som følge av en kjemisk reaksjon mellom den påførte voksen fra 1969 og den sekundære fernissen. Overskudd av voks ble, i følge rapporten, fjernet ved bruk av bl.a varmelampe. Dette har trolig vært en IR-lampe, som avgir høy varme, og kan ha myknet ferniss og eldre retusjer slik at voksen har trengt ned i malinglaget og forårsaket endringene.

Fig.14. Venstre del av skriftfelt etter fjerning av overmaling med blanchede områder. Kvist markert med grønt (kvisten sees også på røntgenopptak fig.7)

Fig.15. Samme detalj som fig.11 etter fjerning av overmaling. Grønn sirkel markerer område med kvist hvor mønjefarget kitt (trolig benyttet for å fylle ujevnheter) sees som små røde punkter. Skiller seg ut fra de øvrige kittingene for skader.

I tillegg til fjerning av de endrete retusjene og områdene rundt ble også løs og fast kitting som var påført i de loddrette sprekkene mellom bordene i maleriets øvre del fjernet (fig. 17). Bevegelser i treverket er årsak til at kittingene delvis har løsnet. For å hindre nye skader som følge av dette i fremtiden ble denne løsningen valgt, selv om sprekkene etter behandlingen vil bli noe mer synlig.

Fig.16. Detalj av maleriets øvre midtre del etter fjerning av forsidesikring, før behandling.

Fig.17. Detalj av maleriets øvre midtre del etter rensing og fjerning av overmalinger.

Retusjering

Etter fjerning av overmalinger fremsto maleriet med flere synlige skader enn før behandlingen begynte (fig.17). Det er ikke tilført ny kitting på noen nye eller eldre skader på maleri eller skriftfelt. Alle skadene og de avdekkede områdene er gitt en tynn isolasjon med halvblank MS2A før retusjering. Retusjering er utført med Gamblin-farger. Retusjering på eldre, hvit kitting er utført dekkende. Ved inntoning oppå eldre misfargede retusjer er retusjeringen utført både dekkende og i tratteggio-teknikk (tette streker i to farger).

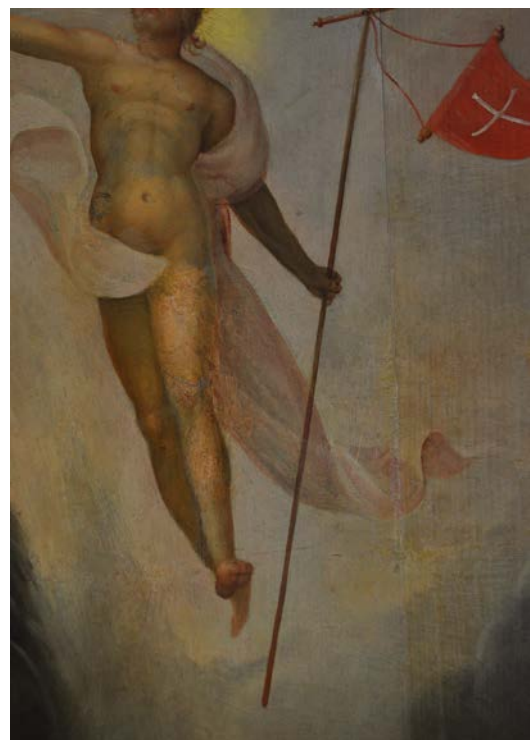

Fig.18. Detalj av maleriets øvre midtre del etter retusjering.

Overflatebehandling

Det ble ovenfor Riksantikvaren foreslått en lokal, glanstilpasset overflatebehandling. Dette ble vurdert til ikke å være tilstrekkelig da maleri og skriftfelt var ferdig retusjert og skadene lokalt overflatebehandlet. Skriftfeltet farge og grove overflate, som trolig skal illudere stein, ga glansmessig ikke et slikt inntrykk etter retusjering/toning av de omfattende skadene. Hele overflaten ble pensel-fernissert med en matt MS2A-ferniss. Likeledes ble maleriets overflate, ved helhetsbetraktning, ansett som ”uroilig”. Det var vanskelig å vurdere hvilken glansgrad en skulle gi malerioverflaten. Etter diskusjon ble maleriet gitt et tynt strøk halvblank MS2A med pensel. Overflatebehandlingen anses ikke som slutført. Vi vil vurdere glans og overflate på nytt i tilknytning til behandling av inventar nr. 14 og 18 og foreta en eventuell siste justeringen av overflaten ved konserveringsseksjonen ved Bergen Museum før opphenging i kirken.

7.2 PRYDRAMME

Konsolidering

Opp- og avskallinger på prydrammen ble konsolidert med mfk, på samme måte som på maleriet.

Rensing

Overflatestøv og smuss ble fjernet med destillert vann. I tillegg ble både white spirit, Shellsol A og mekanisk redskap benyttet for å fjerne til dels mørknet vokserskudd/klumper fra 1969 på de profilerte listene inn mot maleriet.

Retusjering

Avskallinger, fortrinnsvis knyttet til de profilerte listene, ble tonet inn med gouache og isolert med Ceronis vokspasta.

Overflatebehandling

Prydrammens overflate hadde en forholdsvis jevn glans etter fjerning av vokserskudd. I enkelte partier ble glansen justert noe med lofri klut og/eller fordriver. Isolasjonen av retusjene ble glanset lokalt med pensel.

7.3 UTBEDRING OG STABILISERING AV TREVERK

I henhold til forslag forelagt RA ble løse trestykker, svakt treverk og sprekker i prydrammens hjørner limt med beinlim for å stabilisere prydrammens konstruksjon. I tillegg ble sprekker i den profilerte innerlisten langs prydrammens langsider og øvre kant limt.

Prydrammens tynne profilerte innerkanter er sentrale i maleriets montering i prydrammen.

Som er del av noten må de ha styrke nok til hindre at maleriet faller fremover. Press fra maleriets krummede bord medførte at limingen langs øvre kant måtte gjentas 2 ganger før vi anså limingen som betryggende. En moderne spiker som ble fjernet før liming ble valgt erstattet av en ny som ekstra sikring. For å minske presset på den svake listen langs øvre kant ble det valgt å flytte maleriet 1 cm mot høyre. Forskyvningen medfører at krympingen som tidligere bare var synlig innenfor noten langs høyre side nå er synlig på begge sider. Det er ikke ideelt at fjær og not ikke er i kontakt med hverandre langs deler av begge langsider.

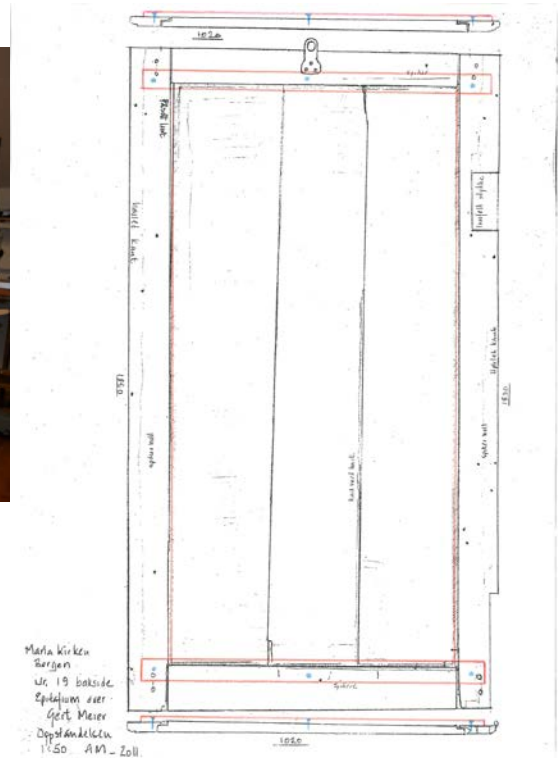
Minsket press fra de krummede panelbordene ble imidlertid ansett som viktigst. Det er påsatt nye, tilpassede furulister på 1x1 cm langs begge langsiden på prydrammens bakside. Disse er

festet til prydrammens kant med beinlim (fig.19). Listene er malt sorte (Winsor&newton tubeoljefarge tynnet i wh.sp.) på siden som vender inn mot lysåpningen.

Fig.19. Maleriets bakside. Under liming av nye lister langs langsiden.

Fig.20. Oppmålingstegning av konstruksjon. Tilføyelser merket med rødt. Skruefester merket med blått.

Maleriets montering og stabilitet i prydrammen er avgjørende for fremtidig bevaring. Prydrammen ble langt mer stabil etter liming⁵ og justering av maleriets plassering. Den totale stabiliteten ble likevel vurdert til ikke å være tilfredsstillende. Møbelsnekker Nils Noer⁶ besiktiget prydrammen 01.11.10 sammen med M. Heng for å vurdere ytterligere stabiliseringstiltak med en skånsom løsning. Etter godkjent søknad til RA ble epitafiets bakside påsatt en smal fals som støtte i overgang mellom prydramme og maleri langs øvre og nedre kant. Falsen består av et furubord på 5 cm bredde og 1,8 cm tykkelse. Falsene, som er festet til prydrammen med 3 skruer vil holde maleriet i loddrett posisjon uten at falsen i seg selv presser på maleriet (fig. 20 og 22).

Fig.21. Maleri med pryddramme. Forside etter behandling.

Fig.22. Maleri med prydramme. Bakside etter behandling.

8. TILTAK FOR VIDERE BEVARING

Maleriet henger i dag på nordre side av østre frittstående søyle i nordre sideskip. Nåværende opphenging med et festepunkt og direkte berøring mot søyle skaper et mikroklima mellom veggflate og maleriets bakside som er lite heldig for maleriets bevaringstilstand.

Det vil på et senere tidspunkt bli foretatt en samlet vurdering om alle maleriene, eller bare de som henger på yttervegg, skal påsettes klimabeskyttende bakplater før ny montering i kirken. En plate på baksiden av blindrammen vil fungere som en "buffer" mellom lerret og kulderas fra veggen. Den vil også hindre at diverse dryss fra vegg samler seg mellom blindramme og lerret. På den annen side vil en bakplate kunne gi et nytt og uønsket mikroklima på maleriets bakside. Alternativt, eller i tillegg, vil det bli vurdert å montere avstandsholdere på prydrammens bakside for å gi avstand mellom maleri og vegg.

8.1 KLIMA

Maleri på trepanel bør, slik som lerretsmalerier, ha et mest mulig stabilt klima, med ca 50% relativ fuktighet (RF) som det optimale. Dette lar seg vanskelig gjennomføre i en kirke som er i bruk. Ytterverdiene settes generelt til 40 og 60 % RF.

Klimamålinger i lengre perioder gjennom flere år viser at kirkerommet har, som de fleste vestlandskirker, generelt for høy fuktighet om sommeren og for tørt klima om vinteren. Før maleriet henges tilbake på sin plass på veggen i kirken vil en total gjennomgang av de klimatiske forholdene for inventaret i kirken bli gjennomgått.

8.2 HÅNDTERING

Maleriets plassering, forholdsvis høyt oppe på veggen, er gunstig med tanke på skader som følge av berøring og mekaniske skader. Det må til tross for dette utvises stor forsiktighet ved transport av utstyr som gardintrapp, konsertutstyr, oa. i kirkerommet. Ved fremtidige vedlikeholdsarbeider i kirken bør maleriet tildekkes.

8.3 RENGJØRING

Maleriet skal under ingen omstendighet rengjøres eller støvtørres. Ved fremtidige behov for rengjøring eller utbedring av skader skal Riksantikvaren kontaktes.

Stavanger 16.06.11

Anne Ytterdal
malerikonservator

EPITAFIUM OVER GERT MEIER / "OPPSTANDELSEN" (INVENTAR NR. 19)

OVERSIKT OVER MATERIALER OG METODER BENYTTET TIL BEHANDLINGEN

Tiltak	Område	Metode	Materialer/løsning	Handelsnavn	Beskrivelse
Konsolidering	Større Oppskallinger og langs bordkanter på maleriflate samt pryddramme	Punktvis påført	Anløper: ikke benyttet Kons.middel: vannbasert akryl polymerdispersjon. Ufortynnet	mfk (Medium for konsolidering, Lascaux).	Påført punktvis med spiss pensel. Etterbehandlet med varmeskje ca 50°C
Konsolidering	Små oppskallinger på maleriflate	Regenerering	Ny Mikrokrystallinsk voks ble tilført enkelte steder etter behov.	Shell mikrokrystallinsk voks, smeltepkt.60°C	Regenerering av eksisterende voks med varmeskje ca 60-70°C
Rensing	Både maleri og pryddramme	Våtrenging	Destillert vann /naturlig og kunstig spytt (stedvis på pryddramme: W.sp./Shellsola	Saliva	Påført med bomullspinne
Retusjering maleri	Justering av eldre retusjer	Strekretusjer i lokalfarge	Pigmenter i Laropal A81 (urea- aldehyd harpiks) og white spirit	Gamblin Artists Colours.	
Retusjering pryddramme	Punktvis inntoning av avskallinger	Dekkende /transparente retusjer i lokalfarge	Gouache (vannløselig)	Lucas Tempera Gouache	Påført med spiss pensel på avskallinger
Overflatebehandling Maleri (forslag RA):	Lokalt på skader	Påføres med pensel for glansjustering	Reduced cyclic ketone-polymer i white spirit tilsatt mikrokrystallinsk voks og lysfilter.	Harpiks: MS2-A. Voks: Ceronis picture varnish (pasta) Lysfilter: Tinuvin 292	Ved behov: Glans justeres ved ulik mengde tilsetning av voks
Overflatebehandling Maleri (benyttet):	Hele maleriet	Påført med fordriver	<u>Basisløsning blank:</u> 150 gr. harpiks i 330 ml. w. sp. <u>Basisløsning matt:</u> 21 gr. voks, 54 ml. basisløsning blank, 450 ml. w. sp. og 10 ml. Tinuvin		Blandingsforhold: 1 del basisløsning blank til 3deler basisløsning matt. Blandet, varmet til ca 45°C og påført hele flaten.
Overflatebehandling ramme	Lokalt på matte partier	Regenerering av voks for glansjustering	White spirit for regenerering. Vokspasta som isolasjon på inntonete skader.	Ceronis Picture varnish (pasta)	Påført med bomullspinne og bearbeidet med bomull/tørr pensel

Foreslått bruk av materialer og metoder ved behandlingen av "Pinseunderet" ble forelagt og godkjent av RA i forkant. Avvik fra godkjent forslag:
penselfernisering av hele maleriets overflate i stedet for lokal glansjustering.

NOTER

¹ Hverken Bendixens oversettelse fra 1899 eller en oversettelse gjengitt i Lidén/ Magerøy 1980 er helt identiske med dagens tekst.

² AM Oppdragsrapport 2011/05, Jon E. S. Amundsen: *Vedartsbestemmelse av inventar nr. 19, Mariakirken i Bergen.*

³ Ved betraktning i ultrafiolett lys kan fenomener som ikke er synlig i vanlig lys avdekkes fordi forskjellige materialer også fluoriserer forskjellig.

⁴ Røntgenstrålene trenger ulikt gjennom materialer og malinglag avhengig av materialenes tetthet. Bly blokkerer absorpsjon av røntgenstråler og avhengig av mengden blyhvitt i en farge vil avtegningen på det fremkalte røntgenbildet fremstå lys eller hvit. Et røntgenopptak avdekker alle lag i maleriet inkludert lerretet og blindramme. Dette gir en verdifull informasjon om maleriets oppbygging, skadeomfang, underliggende motiv eller endringer foretatt i motivet.

⁵ Arbeidet er utført av møbelkonservator Michael Heng, Museer Stavanger.

⁶ Nils Noer holder til i Røros, samarbeider med RA og var knyttet til et kirkeprosjekt i Stavanger i den aktuelle perioden.

LITTERATUR

Bendixen, B. E. 1899: Mariakirken og dens udstyr. Med tilæg. I *Bergen Historiske Forening skrifter. 5. II.* Bergen.

Christie, S. 1973: *Den Lutherske ikonografi i Norge inntil 1800.* Bind II. Oslo

Damman, B. 1970: Restaureringsrapport. Jnr.128- A/248. Ateliernr. 553 c. Upublisert. Riksantikvarens arkiv.

Grevenor, H. 1928: *Norsk malerkunst under Renessanse og Barokk 1550-1700.* Oslo.

Lidén, H. E. 2000: *Mariakirken i Bergen.* Bergen

Lidén, H. E., Magerøy, E. M. 1990: *Norges kirker, Bergen.* Bind 1 og 3. Oslo.

FOTOLISTE - Arkeologisk museum i Stavanger

Oppdrag: Mariakirken i Bergen. Behandling av malerier og epitafier

Inventar nr. 19: EPITAFIUM OVER GERT MEIER / "OPPSTANDELSEN". Datert 1623

Fotograf: A. Ytterdal/ T. Tveit

Sak nr:

Gard:

Gnr:

Bnr:

AmS ansv: Anne Ytterdal

Kommune

AmS arkivnr	Bildernr	Dato	Fotograf	Retn.mot	Motiv
					FØR BEHANDLING (etter forsidesikring)
Sf 101895		Vår 2010			Maleri med pryddramme. Fremside med forsidesikring. (Foreligger på foto-CD oppsummeringsrapport)
Sf 101896		Vår 2010			Maleri med pryddramme. Bakside. (Foreligger på foto-CD oppsummeringsrapport)
Sf 102418		27.12.10	AY		Detalj maleri normaltlys. Øvre del med Kristus før behandling
Sf 102419		"	"		Detalj maleri normaltlys. Midtre venstre del med 3 kvinner
Sf 102420		"	"		Detalj maleri normaltlys. Midtre høyre del med 2 soldater
Sf 102421		04.10.10	"		Hele maleriet i UV-belysning
Sf 102422		"	"		Detalj maleri UV-belysning. Øvre del med Kristus før behandling
Sf 102423		"	"		Detalj maleri UV-belysning. Midtre venstre del med 3 kvinner
Sf 102424		17.11.10	"		Hele maleriet sammensatt av 12 røntgenopptak
Sf 102425		"	"		Detalj maleri røntgen. Midtre høyre del med 2 soldater
Sf101898		Vår 2010	"		Skriffelt. Venstre side med blanching av eldre retusjer. (Foreligger på foto-CD oppsummeringsrapport)
Sf 102426		03.10.10	"		Skriffelt. Detalj venstre side med blanching av eldre retusjer.
					BEHANDLING
Sf 102427		17.11.10	"		Detalj av engel under rensing. Tydelig sotlag avsettes på bomullspinnen.
Sf 102428		08.12.10	"		Detalj soldat i forgrunnen under rensing. Misfarget retusj sees på høyre kant lår og ved ankel på nedstikkende fot
Sf 102429		21.01.11	"		Hele maleriet etter rensing og fjerning av overmaling

Oppdrag: Mariakirken i Bergen. Behandling av malerier og epitafier					
Inventar nr. 19: EPITAFIUM OVER GERT MEIER / "OPPSTANDELSEN". Datert 1623					
Fotograf: A. Ytterdal/ T. Tveit				Sak nr:	Gard:
				Gnr:	Bnr:
AmS ansv: Anne Ytterdal			Kommune		
AmS arkivnr	Bildenr	Dato	Fotograf	Retn.mot	Motiv
Sf 102430		"	"		Detalj øvre del med Kristus etter fjerning av overmaling
Sf 102431		"	"		Skriffelt. Venstre side etter fjerning av overmaling/blanching
Sf 102432		"	"		Skriffelt. Detalj venstre side etter fjerning av overmaling/blanching
Sf 102433		14.02.11	"		Liming av nye lister på prydrammens bakside
ETTER BEHANDLING					
Sf 102434		03.03.11	T.T.		Maleri med prydramme. Fremside
Sf 102435		03.03.11	"		Maleri med prydramme. Bakside
Sf 102436		"	A.Y.		Detalj øvre del med Kristus etter behandling
Sf 102437		"	"		Skriffelt. Venstre side etter behandling
Sf 102438		"	"		Skriffelt. Detalj venstre side etter behandling.